

Roel Mulder - Verloren Bieren van Nederland - Unieboek/Spectrum 2017

Voetnoten bij het boek

Inleiding

¹ *Nieuwe Gorinchemsche Courant*, 20-8-1893.

¹ Michael Jackson, *Spectrum Bieratlas*, Maarssenbroek 1987, p. 136.

¹ Vgl. de twee historische Mild X Ales in 2012 gebrouwen door het Pretty Things Beer and Ale project, en: Ron Pattinson, *The homebrewer's guide to vintage beer*, Beverly (Massachusetts) 2014, p. 97-104.

Hoofdstuk 1

¹ Keetie Sluyterman en Bram Bouwens, *Heineken: 150 jaar. Brouwerij, merk en familie*, Amsterdam 2014, p. 367.

¹ *Misset Horeca* 26 (1978) nr 22 (2 juni), p. 25.

¹ *Misset Horeca* 26 (1978) nr 22 (2 juni), p. 96.

¹ *Nederlands dagblad* 2-2-1990; *Het vrije volk* 28-2-1981.

¹ Jos Cels, *Honderd jaar bierhandel*, Zellik 1993, p. 101.

¹ *Limburgsch dagblad* 31-1-1974.

¹ *Telegraaf* 15-2-1975, *NRC Handelsblad* 21-5-1977.

¹ *Het vrije volk* 7-5-1981, *Leeuwarder courant* 23-8-1986.

¹ PINT Special Nederlandse bierhistorie, z.p. z.j. (2013), p. 2.

¹ Holzhaus bier p. 90-91.

¹ *Arnhemse courant* 13-7-1876.

¹ *Algemeen Handelsblad* 28-7-1877, 5-8-1877.

¹ *Algemeen Handelsblad* 19-1-1879; Onno Kleefkens, *Opvallend anders. De Amersfoortse Phoenix-brouwerij 1873-1970*, Amsterdam 2001, p. 23.

¹ *Apeldoornsche courant* 20-8-1881; Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 91.

¹ <http://barclayperkins.blogspot.nl/2015/07/dutch-lager-styles-1870-1960-part-five.html>.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 164.

¹ barclayperkins.blogspot.nl/2015/08/dutch-lager-styles-1870-1960-part-eight.html; Stadsarchief Rotterdam, archief brouwerij Oranjeboom.

¹ <http://barclayperkins.blogspot.nl/2015/03/lets-brew-wednesday-1911-heineken-pils.html> voor Heineken in 1957. Dito voor brouwstaten van Oranjeboom in de jaren dertig (Stadsarchief Rotterdam), brouwstaten van De Sleutel in Dordrecht in de jaren twintig (Regionaal Archief Dordrecht). Overigens ging dit niet alleen op voor makers van pils en andere ondergistende bieren; De Keizer in Maastricht kon er in 1913 ook al wat van.

¹ *Algemeen Handelsblad* 8-10-1965, *De Tijd* 8-4-1968.

¹ *De Tijd* 31-8-1930.

¹ Rudolf Philips, *Mestreechs aajt. Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Maastricht 1984, p. 61-62.

Hoofdstuk 2

¹ Regionaal Archief Dordrecht, Archief brouwerij De Sleutel, inv. no. 180.

¹ B.M. Perk, *De wet op de bieren en de Nederlandsche brouwerijen*, Den Haag 1854, p. 7; A.M. Ballot, *Het bier beschouwd als volksdrank*, Rotterdam 1856, p. 18, 20; G.J. Mulder, 'Het bier scheikundig beschouwd', in: *Scheikundige verhandelingen en onderzoekingen*, deel 1 nummer 3, Rotterdam 1857, p. 1-373; hierin p. 316, 369.

¹ Johannes Wahlen, *Brouw-Boek* (1862-1865), manuscript Collectie Regionaal Archief Alkmaar, p. 93.

¹ Wahlen, *Brouw-Boek*, p. 218.

¹ Wahlen, *Brouw-Boek*, p. 26.

¹ *Amsterdamse courant* 10-4-1749.

¹ J. Gawronski, 'Bier voor de VOC', in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren (redactie), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994, p. 132-149.

¹ *Middelburgsche courant* 17-5-1777, *Gendsche Gazette* 1-12-1788.

¹ *Gendsche Gazette* 1-12-1788; P. Weiland and G.N. Landré, *Nieuw hand-woordenboek der Nederduitsche en Fransche talen*, Den Haag/Amsterdam 1828; *De Indische Gids* 1887, p. 1932.

¹ *Algemeen Handelsblad* 19-7-1859.

¹ *Zierikzeesche courant* 2-4-1816.

¹ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena* 10-2-1897.

Hoofdstuk 3

- ¹ A. Hallema en Ir. J.A. Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, 1968, p. 70.
- ¹ Roos van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput. Een archeologisch-historische studie naar de opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context (13de tot 18de eeuw)*, Groningen 2014 (proefschrift), p. 228-229.
- ¹ Karl Hagen, *The economics of Medieval English brewing*, <http://www.polysyllabic.com/?q=medieval/brewing>
- ¹ Nelson, *The barbarian's beverage*, p. 76-77, 92-97.
- ¹ Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel I, tot 1572*, Hilversum 2002, p. 149.
- ¹ http://www.paolomalanima.it/default_file/Papers/MEDIEVAL_GROWTH.pdf
- ¹ Richard Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state*, Leiden/Boston/Keulen 2001, p. 83; Jan van Herwaarden et al., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum 1996, p. 234-235.
- ¹ Paul van Dun, *Acht eeuwen uit een goei vat. De bier- en brouwerijgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving*, Den Bosch 1998, p. 27. Van Dun stelt overigens het jaartal van het stadsrecht op 1185. Gehele originele tekst in: G.van Herwijnen et al. (red.), *Elenchus fontium historiae urbanae* (vol 1), Leiden 1967, p. 442-443.
- ¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 53.
- ¹ R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren (redactie), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994, p. 14-16; Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 20.
- ¹ G. Doorman, *De Middeleeuwse brouwerij en de gruit*, Den Haag 1955, p. 56-57.
- ¹ Max Nelson, *The barbarian's beverage. A history of beer in ancient Europe*, Londen/New York 2005, p. 12-13; Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, Philadelphia 2004, p. 30-31.
- ¹ Rudolf Philips, *Mestreechs Aajt. Geschiedenis van Maastrichtse brouwers en hun bier*, Maastricht 1984, p. 13.
- ¹ Vgl. Judith M. Bennett, *Ale, beer and brewsters in England. Women's work in a changing world 1300-1600*, Oxford/New York 1996.
- ¹ Marjolein van Dekken, 'Bier doet het leven goed. Haarlemse bierbrouwsters in de zestiende eeuw', in: *Haerlem Jaarboek 2002*, Haarlem 2003, p. 9-59, hierin p. 22.
- ¹ Johannes Wahlen, *Brouw-Boek* (1862-1865), manuscript Collectie Regionaal Archief Alkmaar, p. 107-108.
- ¹ Herman A. van Duinen et al. (red.), *Water wordt een feest zodra het bij de brouwer is geweest. Dordtse brouwerijen door de eeuwen heen* (Jaarboek 2007 Historische Vereniging Oud-Dordrecht), Dordrecht 2007, p. 27.
- ¹ Erik Verdonck en Luc De Raedemaeker, *Het Belgisch bierboek*, Tielt 2016, p. 44.
- ¹ Vgl. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 34-35.
- ¹ Philips, *Mestreechs Aajt*, p. 13.
- ¹ Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 38.
- ¹ Hagen, *The economics of Medieval English brewing*.
- ¹ Leen Alberts, 'Bier drinken met maten. Dronkenschap en het alcoholgehalte van Stichtse en Hollandse bieren in de late middeleeuwen', in: *Jaarboek voor de Middeleeuwse geschiedenis* vol. 13 (2010), p. 113-166, hierin p. 135, 160-161.
- ¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 93.
- ¹ Hagen, *The economics of Medieval English brewing*.
- ¹ C. van den Kieft, 'Monopole de vente du "gruit" (produit végétale employé dans la fabrication de la bière) et droit de ban', in: *Acta historiae Neerlandicae*, vol. 1 (1966), p. 67-81, hierin p. 74-75; Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 14-15. Fosses was, misschien niet toevallig, ook een plaats waar zich Ierse monniken hadden gevestigd, zij het al een paar eeuwen eerder.
- ¹ Doorman, *Gruit*, p. 8.
- ¹ Vgl. Hans Ebbing, *Gruytgeld ende hoppenbier. Een onderzoek naar de samenstelling van de gruit en de opkomst van de Hollandse bierbrouwerij van circa 1000-1500*, doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1994, p. 29.
- ¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 30, 33.
- ¹ Vgl. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 41; Bennett, *Ale, beer and brewsters* p. 99-106.
- ¹ Ebbing, *Gruytgeld ende hoppenbier*, p. 26-27.
- ¹ Doorman, *Gruit*, p. 36.
- ¹ Doorman, *Gruit*, p. 186.
- ¹ Doorman, *Gruit*, p. 32-34.
- ¹ Doorman, *Gruit*, p. 32-34; p. 93.

¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 31.

¹ Kistemaker en Van Vilsteren, *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, p. 22.

¹ Doorman, *Gruit*, p. 40; Raymond van Uytven, *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen*, Leuven 2007, p.63.

¹ Vgl. Kistemaker en Van Vilsteren, *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, p. 22-27.

¹ Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 132.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 21.

¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p.66.

Hoofdstuk 4

¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 69.

¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 59; Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 27; Van Duinen, *Water wordt een feest*, p. 28.

¹ Tjakko Kars, 'Bierbrouwerijen in Groningen', in: *Groningen toen. Uitgave 1980*, Groningen 1980, p. 57-70, hierin p. 16.

¹ Ian S. Hornsey, *A history of beer and brewing*, Cambridge 2003, p. 312; Hagen, *The economics of Medieval English brewing*.

¹ Frans van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, deel 2, Leiden 1754, p. 391-397; geciteerd in Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 37-38.

¹ Frans van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland*, Leiden 1754, p. 256.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 30.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 22; Hajo Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong af tot heden*, Amsterdam 1930, p. 126.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 37.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 34.

¹ Kristof Papin, 'De hophandel tijdens de middeleeuwen in Noord- en Midden-Europa (13de-16de eeuw)', in: *Nieuwe reeks van de Handelingen van de Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, deel LVIII (2004), p. 105-146, hierin p. 127; Doorman, *Gruit*, p. 41; Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 38; Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 81, 87; Raymond van Uytven, *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen*, Leuven 2007, p. 79.

¹ Doorman, *Gruit*, p. 17, 79.

¹ Doorman, *Gruit*, p. 80; John Beckman, *A history of inventions and discoveries*, vol. IV, Londen 1814, p. 337. Door minder goed ingelichte schrijvers wordt de zinsnede 'novus modus fermentandi' nogal eens geciteerd niet als een beschrijving, maar als een verordening van de keizer dat alleen nog maar met hop mocht worden gebrouwen, en wel voor het hele Duitse Rijk. Dat is de grootst mogelijke onzin, net als de bewering dat deze verordening er dan voor zou hebben gezorgd dat Brabant en Rijks-Vlaanderen (ten oosten van de Schelde) met hop gingen brouwen en de rest van Vlaanderen gruit bleef toepassen. Zie o.a. Erik Verdonck en Luc De Raedemaeker, *Het Belgisch bierboek*, Tielt 2016, p. 46; Geert Degrande, *Tournée Générale. De geheimen van het Belgisch bier*, Leuven 2009, aangehaald in: Eline Poelmans en Johan F.M. Swinnen, 'A brief economic history of beer', in: Johan F.M. Swinnen (red.), *The economics of beer*, Oxford / New York 2011, p. 3-28, hierin p. 9. Dat deze aperte kletskoek in populaire bierliteratuur staat is al erg, maar dat deze zijn weg heeft gevonden naar een wetenschappelijke publicatie is onvergeeflijk. In werkelijkheid werd in Brugge al (vermoedelijk ter plaatse gebrouwen) hophier genoemd in 1351, zoals even tevoren beschreven.

¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 78; volgens Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 95 was dit in Brabant.

¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 78; Doorman, *Gruit*, p. 83.

¹ *Brabant Cultureel*, 2001 nr. 6 (juni).

¹ Richard W. Unger, 'Beer, wine and land use in the late Medieval Low Countries', in: "*Proeve 't al, 't is prysselfyck*". *Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw)*, aflevering van *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 81e jaargang (1998), p. 329-338. R. van Uytven, 'De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw', in: *Drinken in het verleden*, Leuven 1973, 17-49.

¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 54, 112.

¹ Het is dus ook een raadsel waarom in populaire bierliteratuur over met name België dit Reinheidsgebod er altijd bij wordt gehaald. Vergelijk Verdonck en De Raedemaeker, *Belgisch bierboek*, p. 48; Ivan Derycke (red.), *Antwerpen bierstad. Acht eeuwen biercultuur*, Brasschaat 2011, p. 14-15.

¹ Christine von Blanckenburg, *Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel in hansischen Verkehrsgebiet*, Keulen / Weimar / Wenen 2001, p. 177; Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 136.

¹ Doorman, *Gruit*, p. 18, 49.

¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 91.

¹ Franz G. Meussdoerffer, 'A comprehensive history of beer brewing', in: Hans Michael Esslinger (red.), *Handbook of brewing. Processes, technology, markets*, Weinheim 2009, p. 14.

¹ Vgl. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 209.

¹ Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 115-123.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 24.

¹ Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 120.

¹ Florieke Egmond, 'De strijd om het dagelijks bier. Brouwerijen, groothandel in bier en economische politiek in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zestiende eeuw', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, Arnhem 1999, p. 153-194.

¹ Vgl. <http://zythophile.co.uk/false-ale-quotes/myth-3-medieval-ale-conners-wore-leather-breeches-and-tested-ale-by-pouring-some-on-a-wooden-bench-and-then-sitting-in-it-and-seeing-if-they-stuck-to-the-bench/>. Onder andere aangetroffen in: Jo Spier, *Aan de Amstel en het Y. 100 jaar bouwen en brouwen. Uit de geschiedenis van de Amstelbrouwerij 1870-1970*, Amsterdam 1970.

¹ Doorman, *Gruit*, p. 96-97; Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 158-165.

¹ Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', p. 112.

¹ Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', p. 104.

¹ Zie de overwegingen van Leen Alberts, Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 129-135. Ik heb me bij deze rekenmethode aangesloten.

¹ Naar Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 76. Berekening van hoeveelheden graan volgens methode van Leen Alberts, beschreven in zijn artikel 'Bier brouwen met maten'. Volgens hem was een smalvat ofwel harington meestal 121 liter.

¹ Naar Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 76. Berekening van hoeveelheden graan volgens methode van Leen Alberts, beschreven in zijn artikel 'Bier brouwen met maten'. Volgens hem was een smalvat ofwel harington meestal 121 liter.

¹ <http://bierstijlen.nl/bieren/kuitbier/>

Hoofdstuk 5

¹ *Neerlandia. Maandblad van het Algemeen Nederlands Verbond*, jaargang 35 (1931), p. 8.

¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 56-57; Simon Groenveld, 'Schenken van gebrandschilderde glazen in Holland in de zestiende en zeventiende eeuw. Ontwikkelingen in argumenten en methoden', in: *Bulletin KNOB* 2012-3, p. 142-157, hierin p. 146. Volgens Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', p. 98 gaven de Haarlemmers ook een raam aan Hoorn, maar die bewering viel niet te controleren.

¹ Kistemaker en Van Vilsteren, *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, p. 48.

¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 87.

¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 86.

¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 49.

¹ Van Dekken, 'Bier doet het leven goed', p. 41-41; Marjolein van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen. Werkende vrouwen in de Nederlandse dranknijverheid, 1500-1800*, Utrecht 2009, p. 247-248.

¹ Bart Ibelings, 'De bier- en wijnimpost-registers van Gouda', in: *Tidige van Die Goude*, jaargang 2000, p. 140-147, hierin p. 144-145.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 41-42.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 20; Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 42.

¹ Van Duinen, *Water wordt een feest*, p. 29.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 40.

¹ Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', p. 119, 127. Richard W. Unger, 'Beer production, profits and public authorities in the Renaissance', in: Johan F.M. Swinnen (red.), *The economics of beer*, Oxford / New York 2011, p. 29-50, hierin p. 44-45.

¹ Vergelijk o.a. het Gasthuis in Gouda eind 17e en eerste helft 18e eeuw, door mij beschreven op <http://verlorenbieren.nl/bier-uit-gouda-2-de-bieren-van-het-gasthuis/>; of de aanwezigheid van 'vrieschen turf en kolen' in de brouwerij in Vleuten in 1784, zie: D.W. Gravendeel en J.H. van der Poel, 'De brouwerij te Vleuten', in: *Tijdschrift van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens*, jg. 11 (1991), nr. 4, p. 89-99, hierin p. 95.

- ¹ Aerts, *Het bier van Lier*, p. 154; Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 158-159.
- ¹ Van Uytven, 'Haarlemmer hop', p. 339; Erik Aerts, *Het bier van Lier. De economische ontwikkeling van de bierindustrie in een middelgrote Brabantse stad (einde 14de-begin 19de eeuw)*, Brussel 1996, p. 150.
- ¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 66; Doorman, *Gruit*, p. 77.
- ¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 81, 84; Pinkse, Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', p. 115.
- ¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 80-81; J. Dirks, 'Het bier-oproer te Leeuwarden in het jaar 1487, in zijne oorzaken en gevolgen', in: *De Vrije Fries* XI (1868), p. 347-376.
- ¹ Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', p. 96, 117-118; Egmond, 'De strijd om het dagelijks bier', p. 167-171.
- ¹ B. Blondé en M. Limberger, 'Van Bourgondische welvaart tot Antwerpse schaduw? Het bierverbuik te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en de zestiende eeuw', in: in: "*Proeve 't al, 't is prysselyck*". *Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw)*, aflevering van *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 81e jaargang (1998), p. 71-90, hierin p. 72.
- ¹ Philips, *Mestreechs Aajt*, p. 16-20.
- ¹ Kars, 'Bierbrouwerijen in Groningen', p. 57.
- ¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 76.
- ¹ Naar Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 76. Berekening van hoeveelheden graan volgens methode van Leen Alberts, beschreven in zijn artikel 'Bier brouwen met maten'. Volgens hem was een smalvat ofwel harington meestal 121 liter.
- ¹ *Nieuwsblad van het Noorden* 20-1-1905.
- ¹ <https://groninganus.wordpress.com/2016/07/08/alles-wat-tot-brouwen-dependeerd-is-hoog-in-prijs-een-rekest-van-de-groninger-brouwers-om-lastenverlichting-1768/>
- ¹ D.M. van der Woude, 'Oudkerk in de winter', in: *Leeuwarder courant*, 28-3-1974.
- ¹ Groninger Archieven, Archief Familie Van Imhoff, 1670 – 1970, inv. no. 100 (Kookboek afkomstig van mevrouw E.S.C. Kool-Crull, 1861). Zie <http://www.jeannettekooockt.nl/index.php/2016/02/17/warm-bier-van-juffrouw-saar/>.
- ¹ V. Hermans, 'Een woord aangaande het stadsarchief van Mechelen', in: *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, deel 3 (1892), p. 90-195, hierin p. 124-125.
- ¹ Aerts, *Het bier van Lier*, p. 151.
- ¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 78; Papin, 'De hophandel tijdens de middeleeuwen', p. 125.
- ¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 80; Van Uytven, 'Haarlemmer hop', p. 335-336; Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 78.
- ¹ Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 89-90.
- ¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 79-83; Van Uytven, 'Haarlemmer hop', p. 338; Papin, 'De hophandel tijdens de middeleeuwen', p. 122.
- ¹ Van Uytven, 'Haarlemmer hop', p. 342, 347-348; Eric Aerts, 'Zwaar superbier of opgewarmd water? De alcoholsterkte van Antwerpse biersoorten (zestiende-zeventiende eeuw)' in: Ivan Derycke (red.), *Antwerpen bierstad. Acht eeuwen biercultuur*, Brasschaat 2011, p. 29-39.
- ¹ Vergelijk het artikel van Raf Meert, <https://lambik1801.wordpress.com/2014/02/25/hals-bier-uit-1559-is-geen-lambik-deel-2/>. HORAL, het verbond van lambiekproducenten, hanteert een foutieve vertaling van dit recept waarin sprake is van alleen tarwe en gerst.
- ¹ Jef Van den Steen, *Geuze & kriek. Het geheim van de lambik*, Tielt 2011, p. 12.
- ¹ Recept vermeld in: Marcel Franssens, *De geuzelambik, een levende historische getuige*, Halle 1970. Hier wordt het ten onrechte gezien als een receptuur voor lambiek. Raf Meert heeft overtuigend aangetoond dat dat niet het geval is, zie o.a. 'Lambiek is niet oudste bier van België', in: *De Standaard* 27-2-2014. In feite is lambiek een laat-achttiende eeuws bier, eerder wordt het niet vermeld. Zie verderop in dit boek. In een overeenkomstig recept uit Vilvoorde voor kuit (!) uit eind 15e eeuw is de tarwe niet gemout, en de haver en gerst wel. De Vilvoordse kuitbrouwers gebruikten in 1509 zoveel hop dat andere brouwers te kort kwamen, dus het mag wel een beetje hoppig. Vgl. Van Uytven, 'Haarlemmer hop', p. 347-348. De hoeveelheid van 2500 liter komt overeen met de grootte van een brouwketel of brouwt in Leuven, Gent en Lier in de zestiende eeuw, vgl. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*, p. 176. Vilvoorde kende nog een zwakker 'klein bier', dus de kuit moet niet al te slap zijn geweest.
- ¹ Hornsey, *A history of beer and brewing*, p. 312.
- ¹ Hornsey, *A history of beer and brewing*, p. 318.
- ¹ John R. Krenzke, *Change is brewing: the industrialization of the London beer-brewing trade, 1400-1750*, Chicago 2014 (proefschrift), p. 39-40; Hornsey, *A history of beer and brewing*, p. 312.

¹ Hornsey, *A history of beer and brewing*, p. 318-320; Martyn Cornell beargumenteert dat het vooral om het verschil ging tussen bier en hop, en *niet* om verboden van hop in het algemeen, vgl. <http://zythophile.co.uk/false-ale-quotes/myth-two-hops-were-forbidden-by-henry-vi/>.

¹ Krenzke, *Change is brewing*, p. 42-43.

¹ Hornsey, *A history of beer and brewing*, p. 318, 339.

¹ Bennett, *Ale, beer and brewsters*, p 82; Krenzke, *Change is brewing*, p. 106-110.

¹ Bennett, *Ale, beer and brewsters*, p. 81.

¹ <http://zythophile.co.uk/2009/12/14/the-long-battle-between-ale-and-beer/>.

¹ Vgl. de blogs van Martyn Cornell, <http://zythophile.co.uk/2010/10/11/look-will-you-all-stop-misusing-the-word-ale-thank-you/> en <http://zythophile.co.uk/2009/12/14/the-long-battle-between-ale-and-beer/>.

¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 46.

¹ De Nijs en Beukers, *Geschiedenis van Holland. Deel I*, p. 144; Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 164-165.

¹ Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 139, 162-165.

¹ Aerts, *Het bier van Lier*, p. 155-156; Aerts, 'Zwaar superbier', p. 36-37.

¹ Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 139; Egmond, 'De strijd om het dagelijks bier', p. 165.

¹ Reinier Boitet, *Beschryving der stad Delft*, Delft 1729, p. 645.

¹ Noord-Hollands Archief, Bierbrouwerij 't Scheepje te Haarlem, inv. no. 200.

¹ De Nijs en Beukers, *Geschiedenis van Holland. Deel I*, p. 140.

¹ Van Uytven, 'De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden', p. 37,40.

¹ Vgl. Van Uytven, 'Haarlemmer hop', p. 349-351: 'Meteen blijkt hoeveel de Leuvense bierindustrie op technisch gebied aan het Hollandse voorbeeld dankt.'

Hoofdstuk 6

¹ *Nieuwe Brielsche courant* 14-4-1933.

¹ Van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen* p. 46.

¹ W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis van het beleg en ontzet van Leiden in 1574*, Leiden 1874, p. 56 ; vgl.

<http://bierhistorieleiden.nl/bier-en-beleg/>

¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 151.

¹ E.M.A. Timmer, 'De impost op de gijlbieren. Bijdrage tot de geschiedenis der bierbrouwerij in Holland in de 16de en 17de eeuw', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, vijfde reeks derde deel (1916), p. 360-391, hierin p. 361, 369.

¹ Leen Alberts, *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen*, Hilversum 2017.

¹ Lowijs Guicciardijn (Lodovico Guicciardini), Cornelius Kilianus (red.), *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam 1612, p. 204. Reinier Boitet geeft 'Luybs' in zijn *Beschryving der stad Delft* uit 1729 weer als 'Luiks', maar er staat in het origineel daadwerkelijk een b. In een artikel in de *Delftsche courant* van 29-10-1871 wordt het uitgelegd als 'Lubeksch'.

¹ Heinrich Knaust, *Fünff Bücher von der Göttlichen vnd Edlen Gabe, der Philosophischen, Hochthewren vnd wunderbaren Kunst, Bier zu brawen*, Erfurt 1575. Geen paginanummering, de passage luidt 'Das Lübsche Weizen oder Weiss Bier Israel genant.'

¹ G.A. Fokker 'Biernamen', in: *De Navorscher*, jaargang 25 (1875), p. 61-64.

¹ Schookius, *Liber de cervisia*, p. 428; Fokker 'Biernamen', p. 63.

¹ *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van alle volkeren: XIIIde deel. Vervolgende de Beschryving der Vereenigde Nederlanden, en vervattende byzonderlyk die der provincie Gelderland*, Amsterdam 1741, p.214-215.

¹ Rudolf Nunes Ferro, 'Een verloren gewaand bierrecept herontdekt. De bereidingswijze van de Nijmeegse mol' in: *Jaarboek Numaga 1994*, p. 43-52.

¹ Twan Dohmen, *Van mol tot raaf. Bier in het Rijk van Nijmegen*, Nijmegen 2015, p. 55. Nijmegenaars probeerden de mol in Antwerpen als bier uit Dantzig, waarmee mogelijk het zeer zware, zoete Jopenbier uit die plaats werd bedoeld.

¹ Beckman, *A history of inventions and discoveries*, p. 339.

¹ J. Buurman, *Aardrijkskundige beschrijving der stad Nijmegen*, Nijmegen 1829, p. 14-15.

¹ Naar Rudolf Nunes Ferro, 'Een verloren gewaand bierrecept herontdekt'.

¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 143-144; E.M.A. Timmer, *De generale brouwers van Holland. Een bijdrage tot de geschiedenis der brouwning in Holland in de 17de, 18de en 19de eeuw*, Haarlem 1918, p. 8.

¹ A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 17 eerste stuk, Haarlem 1874, p. 396-403.

- ¹ Martinus Schookius, *Liber de cervisia, quo omnia ad illam pertinentia plenissime dicuntur*, Groningen 1661, p. 57-58.
- ¹ Naar Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 159.
- ¹ Schookius, *Liber de cervisia*, p. 88-89.
- ¹ Schookius, *Liber de cervisia*, p. 274.
- ¹ Léo A. Loubère, *The red and the white. A history of wine in France and Italy in the nineteenth century*, Albany 1978, p. 112-116.
- ¹ *Amsterdamse courant* 12-05-1736, 13-6-1743, 17-05-1746, 4-6-1746.
- ¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 134.
- ¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 24-25, 46.
- ¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 5-6, 21, 46, 50-51.
- ¹ Timmer, 'De impost op de gijlbieren, p. 361, 369, 379.
- ¹ Arie van Zoonen, 'Hoornse herbergen de eeuwen door. Tientallen taptten van alles en nog wat tot 1900', in: *Kwartaalblad van de vereniging Oud Hoorn*, 21e jaargang nr. 2 (juni 1999), p. 50-58.
- ¹ Van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen*, p. 122-123.
- ¹ <https://groninganus.wordpress.com/2016/07/08/alles-wat-tot-brouwen-dependeerd-is-hoog-in-prijs-een-rekest-van-de-groninger-brouwers-om-lastenverlichting-1768/>
- ¹ Van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen*, p. 47, 97.
- ¹ Van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen*, p. 96-100.
- ¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 37.
- ¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1. Vgl. Van Duinen, *Water wordt een feest*, p. 175.
- ¹ Leonie van Nierop, 'Gegevens over de nijverheid van Amsterdam, bijeengelezen uit de advertenties in de Amsterdamsche Courant 1667-1794', in: *Jaarboek genootschap Amstelodamum*, 27 (1930), p. 261-307.
- ¹ Rudolf Nunes Ferro, 'Een verloren gewaand bierrecept. Bruinbitterbier', in: *Mededelingsblad en verzamelde opstellen. Academie voor de streekgebonden gastronomie*, jaargang 11 nr. 3 (oktober 1993) p. 70-80; jaargang 11 nr. 4 (december 1993) p. 32-40; jaargang 12 nr. 1 (februari 1994) p. 11-13.
- ¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 126.
- ¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 112.
- ¹ Naar Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 114; Nunes Ferro, 'Bruinbitter bier'. Nunes Ferro kwam uit op een gemiddeld alcoholpercentage van 8,2% voor het hele brouwsel, maar hij hanteerde dan ook een vergistingsgraad van 80%, wat erg optimistisch is.
- ¹ Naar Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 117.
- ¹ Simon van Leeuwen, *Batavia illustrata, ofte verhandelinge vanden oorspronk, voortgank, Zeden, Eere, Staat en Godtsdienst van Oud Batavien*, Den Haag 1685, p. 357.
- ¹ 's Gravenhaegse courant 6-4-1711; *Het leven van zyne doorluchtige hoogheid Willem Karel Hendrik Friso*, eerste deel, Amsterdam 1777, p. 223.
- ¹ Van Lis, *Brouwkunde*, p. 89-90.
- ¹ Roel Mulder en Freek Ruis, 'Luiks bier, een 17e-eeuws Nederlands bier', in: *PINT Magazine*, 2015.
- ¹ <http://bierstijlen.nl/bieren/luiks-bier/>
- ¹ Kees Volkers, *Wandelen over de bierkaai. Bierhistorische gids van Utrecht, Zaltbommel* 2006, p. 38; Timmer, *De generale brouwers*, p. 208; Van Dun, *Acht eeuwen uit een goei vat*, p. 46; Kars, 'Bierbrouwerijen in Groningen', p. 61-63.
- ¹ Volkers, *Wandelen over de bierkaai*, p. 64.
- ¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 208-211.
- ¹ *Geheym-schryver van staat- en kerke der Vereenigde Nederlanden, beginnende met die van de provincie Utrecht*, Utrecht/Amsterdam 1759, p. 160; 'Uit het archief', in: *Vechtkroniek. Uitgave van de historische kring gemeente Loenen*, nr. 22 (mei 2005), p. 25.
- ¹ J.D. Herlein, *Beschryvinge van de volk-plantinge Zuriname*, Leeuwarden 1718, p. 242; *Middelburgsche courant*, 17-5-1777; *Algemene Konst- en Letter-bode voor meer en min-geoeffenden*, deel X, Haarlem 1793, p. 30.
- ¹ Archief Bierbouwerij 't Scheepje te Haarlem, inv. no. 198, Noord-Hollands Archief, Haarlem.
- ¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 212.
- ¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 196; Vibeke Kingma, 'De katoendrukkerijen in Amsterdam en Nieuwer-Amstel', in: *Textielhistorische bijdragen* 38 (1998), p. 7-30, hierin p. 16; J.H. de Vlieger, 'De loodwitmakery aan den Ouden Rijn. Ruim twee eeuwen loodwitfabricage in Bodegraven', in: *Heemtijdinghen*, 25e jaargang no. 3/4 (december 1989), p. 54-79. (met dank aan Kees Volkers).
- ¹ Wouter van Lis, *Brouwkunde*, Rotterdam 1745, p. 99-102; Het Utrechts Archief, Archief brouwerij De Aker te Utrecht, inv. no. 14.

¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 267; Volkers, *Wandelen over de bierkaai*, p. 48, 69; Van Dun, *Acht eeuwen uit een goei vat*, p. 45.

¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 267-269; gebaseerd op de hoeveelheid gebruikte mout.

¹ Timmer, *De generale brouwers*, p. 126 e.v., 221-232.

¹ Vgl. Gerrit Bom, *De geheimen der wynen, liqueuren en bieren*, Amsterdam 1771.

¹ Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, p. 228, 234.

¹ Hallema en Emmens, *Het bier*, p. 91-92.

¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 57; Van Lis, *Brouwkunde*, p. 25-26, 102.

Hoofdstuk 7

¹ <http://zythophile.co.uk/2010/10/17/so-what-really-happened-on-october-17-1814/>;

<http://zythophile.co.uk/2014/10/17/remembering-the-victims-of-the-great-london-beer-flood-200-years-ago-today/>.

¹ Martyn Cornell, *Amber, Gold and Black*, Stroud 2010, p. 55-62; Ron Pattinson, *The homebrewer's guide to vintage beer*, Beverly (Massachusetts) 2014, p. 38.

¹ B. van Muyden, *Lettres et voyages de Monsr César de Saussure en Allemagne, en Hollande et en Angleterre 1725-1729*, Lausanne/Parijs/Amsterdam 1903, p. 163.

¹ Cornell, *Amber, Gold and Black*, p. 63-64.

¹ Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*, Amsterdam 2000, p. 31; Richard W. Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state*, Leiden 2001, p. 372.

¹ Vgl. Peter Mathias, *The brewing industry in England 1700-1830*, Cambridge 1959, p. 63-71.

¹ Jean-Baptiste-Louis Brayer de Beauregard, *Coup d'oeil sur la Hollande ou tableau de ce royaume en 1806*, Parijs 1807, p. 49.

¹ Richard W. Unger, 'Dutch brewing in the nineteenth century', in: R.G. Wilson en T.R. Gourvish (red.), *The Dynamics of the international brewing industry since 1800*, Londen 1998, p. 13-31, hierin p. 31.

¹ A. Hallema en J.A. Emmens, *Het bier en zijn brouwers. De geschiedenis van onze oudste volksdrank*, Amsterdam 1986, p. 171; Wieger Visser, *Accijnzen: een onderzoek naar de rechtsgronden van de Nederlandse accijnzen aan de hand van 200 jaar parlementaire geschiedenis (1805-2007) en naar de werking van het Europese accijnsregime binnen de interne markt in het licht van deze rechtsgronden* (proefschrift), Amsterdam 2008, p. 151.

¹ *Gazette d'Amsterdam* 29-8-1811. Vgl. *Opregte Haarlemsche Courant* 8-10-1811.

¹ *Feuille d'affiches, annonces et avis divers de Groningue* 22-9-1812.

¹ *Affiches, annonces et avis divers d'Amsterdam* 25-4-1812.

¹ *Zierikzeesche Courant* 7-1-1814.

¹ <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/nederland-regionaal/publicaties/artikelen/archief/2015/54-miljoen-zuid-en-noord-nederlanders-in-1815.htm>

¹ Van Zanden, *Nederland 1780-1914*, p. 135-140.

¹ I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, Den Haag 1956, p. 258-259

¹ Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, p. 167.

¹ Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, p. 171-172.

¹ Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, p. 176.

¹ Raymond van Uytven, *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen*, Leuven 2007, p. 220, 225; ¹ I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*, Den Haag 1929, p. 153.

¹ Erik Aerts en Eddy Put, 'Jezuïetenbier. Bierhistorische beschouwingen bij een brouwhandleiding uit 1627', in *Volkskunde*, 93e jaargang (1992) nr. 1, p. 94-133.

¹ Jacob Campo Weyerman, *De Rotterdamsche Hermes*, Amsterdam 1980, p. 391; Thierry Delplancq, 'Les brasseurs de lambic. Données historiques et géographiques (XVIIIe S. – XXe S.) (1)', in: *Archives et bibliothèques de Belgique*, deel 67 (1996), nr. 1-4, p. 257-320. 260. Raf Meerts (lambik1801.be) noemt in 'Eerste lambik komt niet uit Lembeek' een paar maanden oudere vermelding, maar geeft hier geen bronvermelding bij.

¹ Vrancken, 'Antwoord', p. 77.

¹ Raf Meerts, 'Hals bier uit 1559 is geen lambik' (deel 1 en 2); 'Lambiek is niet oudste bier van België', op lambik1801.be. *De Standaard* 27-2-2014. http://www.standaard.be/cnt/dmf20140227_01001636

- ¹ Vergelijk Vrancken, 'Antwoord', p. 6, 207; Booth, *The art of brewing*, p. 44-45; Lacambre, *Traite complet*, p. 339. Volgens Raf Meerts (lambik1801.be) kon dit ook wel op twee derde tarwe liggen, maar hij geeft hierbij geen bronvermelding.
- ¹ 's *Gravenhaegse courant* 4-9-1747.
- ¹ Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Archief familie Coovels, inv. no. 1337.
- ¹ Jacobus Buys, *De bierbrouwer*, Dordrecht 1799, p. 47-48.
- ¹ Noord-Hollands Archief, Bierbrouwerij 't Scheepje te Haarlem, inv. nos. 32, 201.
- ¹ *Rotterdamsche courant* 6-5-1834.
- ¹ Mulder, 'Het bier scheikundig beschouwd', p. 316.
- ¹ *Het nieuws van den dag* 12-11-1891; *Nieuwe Gorinchemsche Courant* 4-2-1892.
- ¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 100.
- ¹ *Vers van 't vat* januari 2003
- ¹ Rudolf Philips, *Mestreechs aajt. Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Maastricht 1984, p. 37-39, 51.
- ¹ Philips, *Mestreechs aajt*, p. 45; Cornell, *Amber, Gold and Black*, p. 67.
- ¹ *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* 9-12-1864; *Leeuwarder courant* 17-7-1882; Philips, *Mestreechs aajt*, p. 51. Vergelijk de telling op <http://verlorenbieren.nl/een-beetje-ipa-in-nederlands-indie/>.
- ¹ Schriftje gedateerd 1913 in de collectie van Brouwerij De Keijzer in Maastricht. Voor het recept achterin dit boek is gebruik gemaakt van dat van de *Praktische bierbrouwer* uit 1866, dat er met zijn moutstorting wat origineler uitziet. In het schriftje uit 1913 is sprake van een storting van 85% gerstemout en 15% rijstmeel, wat een beknibbeling van de kwaliteit lijkt.
- ¹ Philips, *Mestreechs aajt*, p. 54, 61-62.
- ¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 99; Vrancken, 'Antwoord', p. 192-193; Lacambre, *Traite complet*, p. 318-319; Philips, *Mestreechs aajt*, p. 44-45.
- ¹ *Opregte Haarlemsche Courant* 19-3-1833.
- ¹ Noord-Hollands Archief, Bierbrouwerij 't Scheepje te Haarlem, inv. no. 197, 200, 201.
- ¹ *Dagblad van 's Gravenhage* 27-4-1840, *Algemeen Handelsblad* 19-12-1842, *Utrechtsche provinciale en stads-courant* 12-04-1850, *Algemeen Handelsblad* 9-10-1858, *Middelburgsche courant* 26-2-1863, *De Tijd* 21-4-1870, *Algemeen Handelsblad* 3-1-1878, *Nieuwe Gorinchemsche Courant*, 9-3-1893, *De Telegraaf* 28-07-1933.
- ¹ *De praktische bierbrouwer, bewerkt door een oudbrouwer*, Amsterdam 1866, p. 96-97.
- ¹ Johannes Wahlen, *Brouw-Boek, onder den titel van Mijne geliefkoosde Uren, bevattende het praktisch vrouwen*, manuscript gedateerd 1862-1865, Regionaal Archief Alkmaar, p. 258.
- ¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 96-97; Noord-Hollands Archief, Bierbrouwerij 't Scheepje te Haarlem, inv. no. 197, 198, 201.
- ¹ J.C.K. Schrama, 'De bierbrouwerij "De Sleutel" te Dordrecht, in: *Jaarboekje NIBEM*, jaargang 28, 1964, 63-69. Schrama kon het weten, want hij kwam in 1942 in dienst van de brouwerij, toen het nog verkocht werd. Hij overleed in 1978. Vgl. *Vers van 't vat. Personeelsblad van het Heineken-concern*, 1-11-1978, p. 38.
- ¹ *Dordrechtsche courant* 27-7-1844.
- ¹ *Dordrechtse Courant* 25-12-1856.
- ¹ Regionaal Archief Dordrecht, Archief bierbrouwerij De Sleutel, inv. no. 183.

Hoofdstuk 8

- ¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 19-3-1861, 21-4-1861; *Rotterdamsche courant* 14-5-1861.
- ¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 14-05-1861.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 29-4-1835, 14-9-1835.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 21-9-1835; vergelijk Camphuyners advertentie in *Algemeen Handelsblad* 15-5-1861, waarin hij aangeeft 'erster importeur vom Baierischen Bier in Holland' te zijn.
- ¹ <http://www.nuernberginfos.de/ludwigseisenbahn/gueter-bier-viehtransport.html>. En dus niet meteen bij de opening, zoals vaak wordt beweerd.
- ¹ Suzanne Delrieu, 'Gruber, naissance, vie et mort d'une brasserie alsacienne (1855-1980)', in: *Annuaire de la Société des Amis du Vieux Strasbourg*, 31 (2004-2005), p. 113-132, hierin p. 118.
- ¹ H. Schippers, 'Bier', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding*, Zutphen 1992, 170-213, hierin: p. 188; Peter Urbanek, 'Sedlmayr, Gabriel der Jüngere', in: *Neue Deutsche biographie* 24 (2010), p. 125-126, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd137335024.html#ndbcontent>
- ¹ Franz G. Meussdoerffer, 'A comprehensive history of beer brewing', in: Hans Michael Esslinger, *Handbook of brewing*, Weinheim 2009, p. 1-42, hierin p. 29.

- ¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 45.
- ¹ *Dagblad van 's Gravenhage* 19-4-1844; *Algemeen Handelsblad* 26-2-1845.
- ¹ *Rotterdamsche courant* 19-7-1842.
- ¹ *Groninger courant* 17-3-1843.
- ¹ Verslag Provinciale Staten van Limburg 1843, uitsnede getoond in Stoombierbrouwerij de Keyzer, Maastricht.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 22-1-1846, 29-7-1846; *Dagblad van 's Gravenhage* 3-5-1848, 6-6-1851.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 16-12-1847; *Leeuwarder courant* 17-8-1847; *Middelburgsche courant* 16-5-1848; *Opregte Haarlemsche Courant* 20-11-1849.
- ¹ B.M. Perk, *De wet op de bieren en de Nederlandsche brouwerijen*, Den Haag 1854, p. 7, 18-19.
- ¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 44.
- ¹ *De praktische bierbrouwer, bewerkt door een oud-brouwer*, Amsterdam 1866, p. 101-103.
- ¹ *Geldersche volksalmanak voor het jaar 1842*, Arnhem 1842, p. 71-72; A.W. Engelen, *Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noordbrabandsche, Limburgsche en Pruisische gewesten*, Groningen 1847, p. 173-174. Vgl. Twan Dohmen, *Van mol tot raaf. Bier in het Rijk van Nijmegen*, Nijmegen 2015, p. 31-45.
- ¹ *Geldersche volksalmanak* p. 72; Regionaal Archief Nijmegen, Archief brouwerij Bergzicht, inv. no. 53.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief Rotterdamse brouwers- en azijnmakersgilde, inv. no. 10.
- ¹ *De praktische bierbrouwer*, p. 99-100.
- ¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 11-1-1857; Schippers, 'Bier', p. 181-182.
- ¹ *Verslag van de handelingen der Staten-Generaal*, volume 12, p. 324; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 30-6-1856; *Algemeen Handelsblad* 20-10-1856, 5-2-1857.
- ¹ *Provinciale Overijselsche en Zwolsche courant* 10-2-1857; *Leydse courant* 6-2-1857.
- ¹ A.M. Ballot, *Het bier beschouwd als volksdrank*, Rotterdam 1856, p. 22.
- ¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 2-2-1859.
- ¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 11-2-1860. De advertenties voor dit bier, verkocht door de Haagse bierhandelaar F. Staade, stoppen gelijktijdig met de verkoop van De Drie Kruisen, rond maart 1860. Het lijkt dus logisch dat dit Koninginnebier door De Drie Kruisen gemaakt werd.
- ¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 11-3-1860, 4-4-1860.
- ¹ Mulder, 'Het bier scheikundig beschouwd', p. 370.
- ¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 1-12-1854.
- ¹ *De Tijd* 13-10-1865.
- ¹ Enkel Jan Wahlen citeert er in zijn handschrift een faro-recept uit. Wahlen, *Brouw-Boek*, p. 258.
- ¹ *De praktische bierbrouwer*, p. 33, 35-40, 45-47, 119.
- ¹ Schippers, 'Bier', p. 186.
- ¹ Van Lis, *Brouwkunde*, p. 63; Buys, *De bierbrouwer*, p. 26; Vrancken, 'Antwoord', p. 17.
- ¹ *Middelburgsche courant* 4-4-1914.
- ¹ *De praktische bierbrouwer*, p. 116.
- ¹ Cornell, *Amber, Gold and Black*, p. 63-64.
- ¹ *De praktische bierbrouwer*, p. 107.
- ¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 20-4-1862; *Nederlandsche staatscourant* 19-10-1862.
- ¹ *Javabode* 5-7-1862; *Nederlandse staatscourant* 23-4-1863, 30-4-1863; bevolkingsregister gemeente Delft.
- ¹ Schippers, 'Bier', p. 195.
- ¹ *Goudsche Courant* 13-8-1865, 3-9-1865; *Leydse courant* 23-3-1866.
- ¹ *Rotterdamsche courant* 17-11-1857.
- ¹ *Nieuwsblad voor den boekhandel* 7-9-1865.
- ¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 4-1-1867; Pim van Schaik en Kees Volkers, *Ontdek de bieren van Amsterdam. Brouwerijen, biercafés en historie*, Amsterdam 2013, p. 45.
- ¹ Schippers, 'Bier', p. 190.
- ¹ *Goudsche Courant* 31-3-1867.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 22-11-1870.

Hoofdstuk 9

- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 60.
- ¹ H. Schippers, 'Bier', p. 178.
- ¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 226-227; Edmund Crooks, *Alcohol consumption and taxation*, Londen 1989, p. 15.
- ¹ Berekening gebaseerd op: in- en uitvoercijfers in Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 44-45; productiecijfers in Unger, 'Dutch brewing in the nineteenth century', p. 31; bevolkingsaantal van Nederland in 1850 ca. 3.084.000.

- ¹ www.brewersofeurope.org/uploads/mycms-files/documents/publications/2014/statistics_2014_web_2.pdf
- ¹ Vgl. J. F. L. de Balbian Verster, 'De Breero-feesten en de Breero-club (1885-1890)', in: *Jaarboek genootschap Amstelodamum* 25 (1928), p. 195-220, hierin p. 216; Peter Zwaal en Peter de Brock, *Amstel, het verhaal van ons bier 1870-heden*, Amsterdam 2010, p. 11; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 2-4-1852; *Leydse courant* 2-4-1855; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant* 28-7-1857; *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* 5-1-1857.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 5-6-1856, 19-11-1857; *Provinciale Drentsche en Asser courant* 3-9-1856.
- ¹ Vgl. Jan Grauls, 'De legende van koning Gambrinus', in: *Terug naar de oorsprong*, Hasselt 1966; Wolfgang Stammmler, *Kleine schriften zur Literaturgeschichte des Mittelalters*, p. 120-124. De ingezonden brief van Runkel staat in *Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit*, Neurenberg 1858, p. 179. Voor het ontzenuwen van verdere Hertog Jan-mythes, zie <http://verlorenbieren.nl/was-hertog-jan-een-biergod-2/>.
- ¹ Richard Unger, 'Dutch brewing in the nineteenth century', in: R.G. Wilson en T.R. Gourvish, *The dynamics of the international brewing industry since 1800*, Londen 1998, p. 31.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 55-56, 74; H. Schippers, 'Bier', p. 182; *Algemeen Handelsblad* 15-1-1858; *Opregte Haarlemsche Courant* 21-1-1860.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 73-74.
- ¹ *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad* 1-3-1860, *Arnhemsche courant* 15-7-1861.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 11-2-1868.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 78-79.
- ¹ Vergelijk foto nummer B00000029323 in de collectie van het Stadsarchief Amsterdam, waarop de reclameposter voor de nieuwe brouwerij van de Hooiberg te onderscheiden is (vgl. foto nr. 010097015797 in dezelfde collectie), evenals een reclamebord voor 'Hollandsche Ale'.
- ¹ *Arnhemsche courant* 21-7-1869.
- ¹ *Leeuwarder courant* 27-7-1869
- ¹ *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* 30-7-1869; *Nieuwe Rotterdamsche courant* 26-7-1869.
- ¹ Annejet van der Zijl, *Gerard Heineken. De man, de stad en het bier*, Amsterdam 2014, p. 68. In Hallema en Emmens, *Bier en zijn brouwers*, p.192 wordt dit citaat toegeschreven aan Heineken zelf in een brief 'aan zijn moeder'. Ook H. Schippers, 'Bier', p. 186 schrijft het aan Heineken toe. De oorsprong van deze verwarring lijkt te liggen in H.A. Korthals, *Korte geschiedenis der Heineken's bierbrouwerij N.V. 1873-1948*, Amsterdam 1948, p. 29, waar bij het citaat niet duidelijk wordt aangegeven van wie het afkomstig is. Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 79 geven weer een ander, vergelijkbaar citaat van Huet aan Feltman.
- ¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 14-15.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 5-1-1872, 21-4-1872; *Het nieuws van den dag* 8-5-1872.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 83-85.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 104.
- ¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 108.
- ¹ J.J.M. Hooghuis, *Verslag van onderzoek naar de geschiedenis van de Rotterdamse brouwerij d'Oranjeboom*, Leiden 1984, manuscript in Stadsarchief Rotterdam, Archief brouwerij Oranjeboom, p. 13, 17-20, 23; Overzicht afgedragen accijnzen van Rotterdamse brouwerijen in Stadsarchief Rotterdam, Archief brouwerij Oranjeboom; Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 75.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 85; Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 95.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 101-102.
- ¹ Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 96.
- ¹ Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 96.
- ¹ Statistiek in Stadsarchief Rotterdam, Archief brouwerij Oranjeboom.
- ¹ Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 119.
- ¹ <http://barclayperkins.blogspot.nl/2015/02/lets-brew-wednesday-1911-heineken.html>;
<http://barclayperkins.blogspot.nl/2015/05/jopen-dark-gerste-no1-launch.html>.
- ¹ Naar <http://barclayperkins.blogspot.nl/2015/02/lets-brew-wednesday-1911-heineken.html>, gebaseerd op Stadsarchief Amsterdam, Archief Heineken, inv. no. 1752.
- ¹ Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 75; Hooghuis, *Verslag van onderzoek*, p. 23; Het Utrechts Archief, Archief brouwerij De Aker, inv. no. 14; Regionaal Archief Dordrecht, Archief brouwerij De Sleutel, inv. no. 180; Unger, 'Dutch brewing in the nineteenth century', p. 31.
- ¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 51.
- ¹ *Berichten over het fabriekswezen in het jaar 1856, opgemaakt uit de verslagen van eenige departementen en leden correspondenten der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid*, Haarlem 1857, p. 167; *De praktische bierbrouwer*, p. 101, 104-105; Het Utrechts Archief, Archief brouwerij De Aker, inv. no. 15.

¹ H. Schippers, 'Bier', p. 174-175.

¹ *Amersfoortsche courant* 12-12-1873.

¹ H. Schippers, 'Bier', p. 198-202.

¹ *Nieuwe Amersfoortsche courant* 9-7-1884.

¹ Vergelijk bijvoorbeeld de brouwboeken van brouwerij 't Scheepje in Haarlem, Noord-Hollands Archief, Archief brouwerij 't Scheepje, inv. no. 197-201.

¹ H. Schippers, 'Bier', p. 205.

¹ Emmanuel Guillemain d'Echon, 'Des bocks anti-Prusse', in: *Libération* 15-8-2016.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 90-91.

¹ H. Schippers, 'Bier', p. 205.

¹ Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 42-43.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 98-99.

¹ Korthals, *Korte geschiedenis*, p. 124-128; Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 107.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 110; Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 29; *Le Temps* 8-1-1882.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 103-104.

¹ Schatting op basis van grafiek in Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 102; afgezet tegen landelijke cijfers in Unger, 'Dutch brewing in the nineteenth century', p. 31.

¹ Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 250. Van Uytven noemt 1877 als beginjaar; op <http://biere-et-brasseries-bruxelles.skynetblogs.be/archive/2007/03/03/la-brasserie-bavaro-belge.html> is sprake van een begin in 1874; de brouwerij zelf zou al gesticht zijn in 1861.

¹ Cornell, *Amber, Gold and Black*, p. 214-217.

¹ Belgisch marktaandeel: Barbara Rijmelaarsdam, 'Pils is uit, maar aan speciaalbier en Radler wordt goed verdiend', in: *NRC Handelsblad* 10-12-2014; Engels marktaandeel:

<https://www.statista.com/statistics/309006/lager-beer-sales-in-the-united-kingdom-uk/>.

Hoofdstuk 10

¹ *Het nieuws van den dag* 10-5-1886; *Maandblad van de Vereniging tegen de Kwakzalverij*, jaargang 6 nr. 6 (juni 1886), p. 2-3; *Bosche Kringen. Een uitgave van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch*, jaargang 1 nr. 1 (mei 2014), p. 44 (<http://en.calameo.com/read/004175058203cd70e18d0>).

¹ Pattinson, *Homebrewer's guide to vintage beer*, o.a. p. 56-60, 105, 116; Cornell, *Amber, Gold and Black*, 157-164.

¹ Noord-Hollands Archief, Archief brouwerij 't Scheepje, inv. no. 197-201.

¹ *De standaard* 1-5-1880; *Het nieuws van den dag* 30-4-1880, 8-9-1884; *Nieuwe Gorinchemsche Courant*, 25-9-1881, 18-12-1881.

¹ W.L. Braekman, 'Maijcken Jacquets' verzameling medische recepten (16de E.)', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, jaargang 113 (2003) aflevering 1, p. 391-433, hierin: p. 415.

¹ F.A.H. Peeters, 'Bier in de Pharmaceutische receptuur', in: *Kring voor de geschiedenis van de pharmacie in Benelux*, nr. 81 (september 1991), p. 7-9.

¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 91.

¹ Jacques Cornelis van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600*, Amsterdam 1950, p. 35.

¹ P.A. Meilink, 'Rekening van het lastgeld in Amsterdam, Waterland en het Noorderkwartier van Holland in 1507', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel 44 (1923), p. 187-230, hierin p. 193; C.J. Snuif, *Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe*, Amsterdam 1930, p. 319.

¹ *Nieuwe Hoornsche Courant*, 1912-3-16. In *Utrechts Nieuwsblad* 14-6-1913 is sprake van 5 goudgulden.

¹ Walter Stephan, *Danzig: Gründung und Strassennamen*, Marburg (Lahn) 1954, p. 108.

¹ Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie* p. 35. Van Loenen zet hier in een voetnoot bij dat de benaming 'jopenbier' zou slaan op een bepaald soort vat. Er bestonden echter wel jopenvaten, maar dat waren altijd slechts vaten (van verschillende afmeting) met of voor Danziger Jopenbier. Het misverstand van Van Loenen lag in 1994 aan de basis van de naam van het toen opgerichte Haarlemse biermerk Jopen. In zijn documentatie vermeldt Jopen dat ze vernoemd zouden zijn naar de gelijknamige 'biervaten met een inhoud van 112 liter'. In feite heeft het bedrijf zich door Van Loenens voetnoot (of diens persoonlijke advies) laten inspireren, en vervolgens de voor een vat gehanteerde maten op pagina 58 (een vat van 88 à 91 mingelen, waar een mingel 1¼ liter is) omgerekend naar 111,8 ≈ 112 liter.

¹ Gerrit de Veer, *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*, Amsterdam 1598, fol. 26v.

¹ Unger, *A history of brewing in Holland*, p. 132. Voor fiscale voorbeelden zie o.a. Liewe van Aitzema, *Historie of Verhael van saken van staet en oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden*, deel 3 boek 12, Leewarden 1658, p. 88-89; *Resolutiën van de Heeren Staten van Holland en Westvrieslandt* 1654, p. 271-273 (16-7-1654); *Nederlandsche jaerboeken, inhoudende een Verhael van de merkwaerdigste geschiedenissen die dagelyks voorvallen binnen den omtrek der Vereenigde Provintien voor het jaar MDCCXLVIII*, Amsterdam 1748, p. 530-531.

¹ Von Blanckenburg, *Die Hanse und ihr Bier*, p. 137-140.

¹ *Oprechte Haerlemsche courant* 15-3-1698; *Leeuwarder courant* 23-4-1932; *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren; XXXIIIste deel, behelzende de Beschryving der Vereenigde Nederlanden, en wel in 't byzonder van Drenthe*, Amsterdam 1795, p. 94.

¹ *Ommelander courant* 29-12-1809; *Leydse courant* 23-11-1857; *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 22-6-1867.

¹ Alberts, 'Bier drinken met maten', p. 164-165.

¹ L. van Miert, 'Canisius en Nederland', in: *Studiën. Tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren*, jaargang 53 (1921), p. 378-396, hierin p. 388; Braekman, 'Maijcken Jacquets' verzameling', p. 420.

¹ Schookius, *Liber de cervisia*, p. 374-375.

¹ Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, vijftiende stuk, Amsterdam/Harlingen 1788, p. 76, 126.

¹ Johan Peter Frank, *Geneeskundige staatsregeling*, Leiden/Amsterdam 1797, p. 324-325

¹ *Oprechte Haerlemsche courant* 22-11-1821; *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 25-8-1857; *Leydse courant* 6-9-1867; *De Rijnbode* 28-2-1909.

¹ G.E. Habich, *Schule der Bierbrauerei*, Leipzig 1865, p. 402-403; Ferdinand Fisher (red.), *Jahresbericht über die Leistungen der chemischen Technologie*, jaargang 52 (1906) deel 2, p. 352-353; vgl.

<http://barclayperkins.blogspot.nl/2008/02/danziger-joppenbier.html> en

<http://barclayperkins.blogspot.nl/2014/06/danziger-jopenbier-again.html>.

¹ Naar G.E. Habich, *Schule der Bierbrauerei*, Leipzig 1865, p. 402-403.

¹ *Arnhemsche courant* 17-7-1832; *Rotterdamsche courant* 19-7-1832, 24-7-1832; *Dagblad van 's Gravenhage* 23-7-1832; *Oprechte Haerlemsche Courant* 2-8-1832.

¹ *Haagsche courant* 2-5-1808.

¹ *Utrechtsche provinciale en stads-courant* 12-4-1850; *Algemeen Handelsblad* 28-5-1861.

¹ *Suriname* 27-12-1898.

¹ A. Bernstein, *Over voedsel en voeding, matigheid en onmatigheid. Een volksboekje*, Rotterdam 1858, p. 65.

¹ Wahlen, *Brouw-Boek*, p. 44-45.

¹ Noord-Hollands Archief, Archief brouwerij 't Scheepje, inv. no. 201.

¹ Jan Maarten Deurvorst, 'Stout uit de dood herrezen', in: *NRC Handelsblad* 29-11-2007.

¹ Noord-Hollands Archief, Archief brouwerij 't Scheepje, inv. no. 201.

¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 54; Rolf van der Woude, *Geloof in de brouwerij. Opkomst, bloei en ondergang van De Gekroonde Valk*, Amsterdam 2009, p. 24.

¹ *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 15-9-1868; *Algemeen handelsblad* 11-5-1872; *Middelburgsche Courant* 16-6-1870; *Vlissingse Courant* 29-12-1872; *Algemeen Handelsblad* 28-4-1880; *Het nieuws van den dag* 30-4-1880; *De standaard* 1-5-1880; *Nieuwe Gorinchemsche Courant* 9-4-1885.

¹ *Nieuwe Gorinchemsche Courant* 25-9-1881, 18-12-1881, 9-4-1885.

¹ *Haarlem's Dagblad* 27-10-1884; *Nieuwe Gorinchemsche Courant* 18-12-1892.

¹ Van der Woude, *Geloof in de brouwerij*, p. 42.

¹ Brouwboek in collectie familie Corman, Vlijmen. Overigens adverteerde Corman al in 1879 met 'Ale, Stout, Porter', vermoedelijk staan deze in het brouwboek alle nog vermeld als 'Ale'.

¹ *Algemeen handelsblad* 13-2-1881; *Maasbode* 22-12-1881.

¹ *Het nieuws van den dag* 8-9-1884, 26-4-1886; *Rotterdamsch nieuwsblad* 6-9-1889.

¹ *Algemeen handelsblad* 4-1-1885; *Rotterdamsch Nieuwsblad* 7-7-1891.

¹ *De standaard* 20-5-1889; *Leidsch Dagblad* 19-10-1891.

¹ *Maas en Roerbode* 24-12-1892; Vgl. Peter-Paul de Baar, 'Amsterdamse kwakzalvers',

<http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/345-amsterdamse-kwakzalvers>;

<http://thequackdoctor.com/index.php/sequah-a-victorian-celebrity-quack/>.

¹ *Utrechts Nieuwsblad* 10-7-1894.

¹ Stadsarchief Amsterdam, Archief brouwerij van Vollenhoven, inv. no. 163; Van der Woude, *Geloof in de brouwerij*, p. 30.

¹ Stadsarchief Amsterdam, Archief brouwerij van Vollenhoven, inv. no. 163-164; Van der Woude, *Geloof in de brouwerij*, p. 42.

¹ Afkomstig uit een privé-collectie. Met dank aan Stichting De Gekroonde Valk, Amsterdam.

Hoofdstuk 11

¹ W. G. D. Murray, 'Oud-Rotterdamsch kroegleven', in: *Rotterdamsch jaarboekje 1945*, reeks 5 jaargang 3, p. 41-78, hierin p. 51-53.

¹ Cornell, *Amber gold and black*, p. 103-108; <http://zythophile.co.uk/2010/03/31/ipa-the-executive-summary/>; <http://zythophile.co.uk/2013/05/14/the-earliest-use-of-the-term-india-pale-ale-was-in-australia/>.

¹ J. Gawronski, 'Bier voor de VOC. De productie en inkoop in Amsterdam in het midden van de 18de eeuw', in: Kistemaker en Van Vilsteren, *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, p. 132-145, hierin p. 132-133.

¹ Gawronski, 'Bier voor de VOC', p. 135-136.

¹ Eric Van Schoonenberghe et al., *Jenever in de Lage Landen*, Brugge 1996, p. 71; E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*, Amsterdam 1998, p. 76.

¹ J. de Hullu, 'De voeding op de schepen der Oost-Indische compagnie', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, deel 67, aflevering 4 (1913), p. 541-562.

¹ De Hullu, 'De voeding op de schepen', p. 541-542, 556-559; Roelof van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)*, Nijmegen 1997, p. 158-159; Frederik de Haan, *Oud Batavia. Gedenboek uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen naar aanleiding van het driehonderdjarig bestaan der stad in 1919*, Batavia 1922, deel 2, p. 331.

¹ Peter Kolbe, *Naaukeurige en uitvoerige beschrijving van de Kaap de Goede Hoop*, Amsterdam 1727, p. 33-34.

¹ Van Nierop, 'Gegevens over de nijverheid van Amsterdam', p. 272.

¹ Gawronski, 'Bier voor de VOC', p. 135-138.

¹ Hester Claassens, *Die geskiedenis van boerekos 1652-1806*, Pretoria 2003 (proefschrift), p. 376.

¹ Otto Friedrich Mentzel, *Vollständige und zuverlässige geographische und topographische Beschreibung des berühmten und in aller Betrachtung merkwürdigen Afrikanischen Vorgebirges der Guten Hoffnung*, Glogau 1785, p. 428-431.

¹ A.N. Paasman, *Wie wil d'r mee naar Oost-Indië varen. Liedjes uit de Compagniestijd*, Amsterdam 1991, p. 70.

¹ Gawronski, 'Bier voor de VOC', p. 138.

¹ Zie mijn artikel 'Bier aan boord van de VOC', <http://verlorenbieren.nl/bier-aan-boord-van-de-voc/>, naar de gegevens van de Boekhouder-Generaal in Batavia, geraadpleegd op <http://bgb.huygens.knaw.nl/>.

¹ In 1727 noemt Peter Kolbe een aantal aan de Kaap populaire bieren, en daarbij is behalve Zerbster, Deens en Lubecks bier en Brunswijkse mol ook het 'zeer sterk Engelsch bier, Aal genaamt'; vlg. Kolbe, *Naaukeurige en uitvoerige beschrijving*, p. 301. Dit kan echter ook door een Engels schip geleverd zijn.

¹ Herlein, *Beschryvinge van de volk-plantinge Suriname*, p. 242.

¹ Naar de gegevens van de Boekhouder-Generaal in Batavia, geraadpleegd op <http://bgb.huygens.knaw.nl/>; mijn berekeningen zijn nog te publiceren.

¹ De Haan, *Oud Batavia*, p. 24-25, 331, 348.

¹ Vergelijk Reggie Baay, *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië*, Amsterdam 2008, p. 151-153.

¹ De Haan, *Oud Batavia*, p. 24.

¹ Aegidius Daalmans, 'Indiaanse aanteekeningen', in: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, jaargang 24 (1868), serie 5 deel 4, p. 620-695, hierin p. 647.

¹ Ernst Christoph Barchewitz, *Allerneueste und wahrhaffte ost-indianische Reise-Beschreibung*, Chemnitz 1730, p. 162-165.

¹ De Haan, *Oud Batavia*, p. 25; Albert Haeger, 'Duitschers in Indië', in: *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, jaargang 17 (1888), p. 161-188, hierin p. 182.

¹ Vgl. <http://recipes.hypotheses.org/3018>; voorbeeld in: E. Smith, *The compleat houwewife or accomplish'd gentlewoman's companion*, Londen 1739, p. 222-223.

¹ Barchewitz, *Allerneueste und wahrhaffte ost-indianische Reise-Beschreibung*, p. 162-163.

¹ S. van H. Tulleken, *Die praktische kookboek vir Suid-Afrika*, Kaapstad 1951, p. 365; Claassens, *Die geskiedenis van boerekos*, p. 374-375.

¹ *Java government gazette* 21-11-1812, 23-01-1813.

¹ Zo werd in 1880 94,5% van al het bier naar Java en Madura op fles aangevoerd. *Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerregten in Nederlandsch Indië over het jaar 1880*, Batavia 1884, p. 2.

¹ *Bataviasche courant* 30-11-1816; *Java government gazette* 8-10-1814; Cornell, *Amber, Gold and Black*, p. 100-101.

¹ *Javasche courant* 21-06-1834, 23-04-1836, 1-3-1845. Vgl. Cornell, *Amber, Gold and Black*, p. 106-107.

¹ *Verslag over het beheer en den staat der koloniën over 1863*, Den Haag 1866, bijlagen p. 6-21.

¹ *Verslag over het beheer en den staat der koloniën over 1863*, bijlagen p. 25.

¹ M.J.E. Muller, 'Geneeskundige topografie van Samarang', in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, jaargang 7 deel 3 (1845), p. 314-380, hierin p. 356.

¹ J.M. van Dam, 'Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw.' in: *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* 82 (1942), afl. 1, p. 62-209, hierin p. 82.

¹ Van Dam, 'Jantje Kaas en zijn jongens', p. 155-156.

¹ P. Bleeker, 'Bijdrage tot de geneeskundige topographie van Willem I', in: *Tijdschrift der vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië*, jaargang 1 (1852), p. 165-197, hierin p. 179. Vergelijk: P. Bleeker, 'Fragmenten eener Reis over Java', in: *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, jaargang 12 (1850), 1e deel, p. 245-273, hierin p. 262. Overigens bestond het KNIL voor iets meer dan de helft uit Indonesiërs, en verder een klein aantal Afrikanen. Onder hen schijnt drankmisbruik een minder groot probleem geweest te zijn dan onder Europeanen, al hadden zij vaker last van een opiumverslaving.

¹ Wahlen, *Brouw-Boek*, p. 263-264.

¹ Samuel Child, *Every man his own brewer, or a compendium of the English brewery*, Londen 1768, p. 38; geciteerd in: <http://zythophile.co.uk/2010/03/31/ipa-the-executive-summary/>.

¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 44.

¹ *Bataviasche courant* 31-8-1816. Volgens een advertentie op 25-1-1817 was het in 1815 al eens aangevoerd. De Amsterdamse brouwerij Het Anker was overigens al in 1794 opgeheven en werd een paar jaar later ingericht als het kaaspakhuis van A.G. Heineken, de vader van de latere brouwmagnaat, vgl. *De tijd* 11-8-1933; Van der Zijl, *Gerard Heineken*, p. 16.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 72.

¹ *Bataviasche courant* 12-10-1822.

¹ Gawronski, 'Bier voor de VOC', p. 139; *Gendsche Gazette* 1-12-1788; *Java government gazette* 30-3-1816.

¹ *Surinaamsche courant* 23-11-1821.

¹ Noord-Hollands Archief, Archief brouwerij 't Scheepje, inv. no. 197-201; Brouwboek in collectie familie Corman, Vlijmen.

¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 107.

¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 107.

¹ *Java government gazette* 30-3-1816.

¹ *Oprechte Haerlemsche courant* 15-7-1794; *Rotterdamse courant* 7-12-1797; *Haagsche courant* 14-11-1808.

¹ Aegidius Daalmans, *De nieuw hervormde genees-konst gebouwd op de gronden van het acidum en alcali*, Amsterdam 1720, p. 103.

¹ *Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerregten op Java en Madura over het jaar 1871*, Batavia 1872.

¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 104-105.

¹ *Praktische bierbrouwer*, p. 104-105.

¹ *Soerabaijasch handelsblad* 14-10-1887.

¹ *De locomotief* 17-10-1878; *Sumatra-courant* 28-12-1880; *Javabode* 13-12-1888, 3-11-1892.

¹ *Soerabaijasch handelsblad* 25-2-1891; *De Sumatra-post* 24-8-1917; *De Preanger-bode* 8-9-1923; *De Indische courant* 10-2-1927; Jackson, *Spectrum Bieratlas*, p. 235.

¹ 'Nederlandsch-Indisch bier', in: *De Indische Gids*, 1887 p. 1932-1933.

¹ *Bataviaasch nieuwsblad* 24-10-1906, 20-6-1910.

¹ www.bieretiketten.nl. Op

https://web.archive.org/web/20141004024329/http://www.bieretiketten.nl/wp/?page_id=4 staat een artikel over Nederlands-Indische brouwerijen.

Hoofdstuk 12

¹ Regionaal Archief Alkmaar, Collectie aanwinsten, inv. no. 245 – 246, Brouwboeken van J.M. en J.H. Witte, bierbrouwers te Alkmaar; vgl. Hans Buiten, *Bier. Industrieel erfgoed in de biernijverheid in Nederland 1850-1950*, Zeist 1994, p. 16; Van Schaik en Volkens, *Ontdek de bieren van Amsterdam*, p. 55.

¹ Vgl. *Nieuwe Tilburgsche Courant* 14-5-1882, waarin roggenvellen samen met het andere klaringsmiddel vislijm aan de 'HH bierbrouwers' worden aangeboden.

¹ Regionaal Archief Alkmaar, Collectie aanwinsten, inv. no. 245.

¹ *De Tijd* 6-7-1887. Het Stadsarchief Amsterdam is in bezit van een afbeelding, maar dateert deze (onterecht) op 1895, toen de naam Haan & Sleutels al niet meer in gebruik was.

¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 51.

- ¹ Van Duinen, *Water wordt een feest*, p. 142, 150-151.
- ¹ Regionaal Archief Dordrecht, Archief De Sleutel, inv. no. 179.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom; <http://barclayperkins.blogspot.nl/2015/02/lets-brew-wednesday-1911-heineken.html>.
- ¹ Regionaal Archief Dordrecht, Archief De Sleutel, inv. no. 179.
- ¹ *Haagsche courant* 19-8-1914; *Nieuwe Tilburgsche courant* 11-8-1914.
- ¹ *Rotterdamsch nieuwsblad* 24-12-1914, 26-12-1914.
- ¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 58.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 146.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 145; <http://barclayperkins.blogspot.nl/2008/08/oh-what-lovely-war.html>; F. Kurris, *Van brouwerij tot bierglas*, Doetinchem 1943, p. 10.
- ¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 59.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 151.
- ¹ Regionaal Archief Dordrecht, Archief De Sleutel, inv. no. 179. De suikerproducten worden aangeduid als 'invert' en het mij verder onbekende 'vero'.
- ¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 63.
- ¹ Pattinson, *Homebrewer's guide to vintage beer*, p. 40-41, 80, 102; <http://zythophile.co.uk/tag/first-world-war/>.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 175.
- ¹ Dit wordt onder andere beweerd in Jef van den Steen, *Trappist. Het bier en de monniken*, Leuven 2003, p. 17; de cijfers in Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst*, p. 251 laten echter anders zien. Vgl. <http://verlorenbieren.nl/factcheck-de-wet-vandervelde>.
- ¹ W.M.G. Visser, *Accijnzen*, Deventer 2008, p. 151.
- ¹ Vgl. Peter Scholliers, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem 2003, p. 43-46.
- ¹ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Volksbond tegen Drankmisbruik, inv. no. 1-2.; *Het nieuws van den dag* 3-3-1884. Vgl. <http://dossierhop.nl/verlorenbieren/>.
- ¹ G.C.P. Linsen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in midden- en noord-Limburg 1839-1914*, Tilburg 1969, p. 299; *Het Volk* 22-05-1931; *Leeuwarder nieuwsblad* 1-8-1932.
- ¹ Onno Kleefkens, *Opvallend anders. De Amersfoortse Phoenix-brouwerij 1873-1970*, Amsterdam 2001, p. 44-46; *Het Centrum* 27-2-1918; *Amersfoortsch Dagblad De Eemlander* 1-3-1918; *Amersfoortsche Courant* 20-5-1919; Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom.
- ¹ *Het volk* 18-11-1932; *Nieuwe Tilburgsche courant* 25-11-1932, 5-6-1935; Van der Woude, *Geloof in de brouwerij*, p. 116.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom, o.a. inv. no. 52, brouwboek 1933-1947; *Hollandsche revue* 4-9-1926.
- ¹ Regionaal Archief Dordrecht, Archief De Sleutel, inv. no. 179.
- ¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 83.
- ¹ *Nederlandsche Staatscourant* 21-8-1926.
- ¹ *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken* 5-8-1927, 26-7-1961; *De 5 Rivieren*, 31-5-1935; Regionaal Archief Gorinchem, Collectie Van Peer, hierin getypte brief gedateerd 18-1-1957, volgens Van Peer afkomstig van Heineken Rotterdam.
- ¹ *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant* 5-12-1936; *Amigoe di Curaçao* 16-3-1938.
- ¹ *Schoonhovensche courant* 8-5-1939.
- ¹ Buiter, *Bier*, p. 18-19.
- ¹ Buiter, *Bier*, p. 18; <http://peterzwaal.nl/kruikenbier/>.
- ¹ Kleefkens, *Opvallend anders*, p. 56-60; Buiter, *Bier*, p. 18-19.
- ¹ *Het nieuws van den dag* 29-3-1883; *Delftsche courant* 22-1-1899; *Twentsch dagblad Tubantia* 29-7-1916.
- ¹ *Haagsche courant* 9-4-1932. Volgens de Engels-Nederlandse bierhistoricus Ron Pattinson werd vermelding van het alcoholpercentage in het Verenigd Koninkrijk en West-Duitsland vermoedelijk pas in de jaren zeventig op tachtig verplicht. De *Spectrum bieratlas* van Michael Jackson uit 1987 komt behalve de Nederlandse geen enkel Europees etiket voor dat het alcoholgehalte vermeldt (op de Tsjechische staat wel het stamwortgehalte in graden Plato).
- ¹ *Telegraaf* 6-8-1935; *Haagsche courant* 24-8-1936; *Amigoe di Curaçao* 10-12-1954; *Leeuwarder courant* 17-5-1957.
- ¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 89; <http://peterzwaal.nl/de-dubbele-amstel-stoop-mastodont-onder-de-nederlandse-bierflessen/>.
- ¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 62-63, 69, 92. Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 150-152.

- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 155-157; Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 83, 88.
- ¹ A.C.M. Jansen, *Bier in Nederland en België. Een geografie van de smaak*, Utrecht 1987, p. 38; Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 154, 164-167.
- ¹ Kleefkens, *Opvallend anders*, p. 47.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, bibliotheek nr. II C 838.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom, brouwboek 1933-1947; *Algemeen Handelsblad* 2-5-1925; *Het Vaderland* 15-7-1927; omschrijving biersoorten in een folder van het Centraal Brouwerijkantoor ca. 1960, bewaard in Regionaal Archief Gorinchem, Collectie Van Peer.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom, brouwboek 1933-1947.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 29-4-1843, 12-6-1880.
- ¹ *Leeuwarder courant* 3-11-1854; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 8-1-1868.
- ¹ *Algemeen Handelsblad* 21-4-1872, 20-2-1874.
- ¹ *Zierikzeesche nieuwsbode* 29-12-1889; *Leidsch Dagblad* 25-11-1904; *Leidsche Courant* 22-12-1928.
- ¹ *Telegraaf* 27-11-1936; *Dordrechtsche courant* 2-12-1937; *Limburger Koerier* 19-11-1938.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom, brouwboek 1933-1947.
- ¹ *Telegraaf* 11-11-1939.
- ¹ *Alkmaarsche courant* 20-1-1939.

Hoofdstuk 13

- ¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant* 15-3-1891.
- ¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 38.
- ¹ J. van Geloven, 'Dietersch bier', in: *Actum Tilburgis*, jaargang 13 nr. 1 (1982), p. 13-17.
- ¹ Van Dun, *Acht eeuwen uit een goei vat*, p. 45; Philips, *Mestreechs Aajt*, p. 23-24.
- ¹ Van Dun, *Acht eeuwen uit een goei vat*, p. 49-50;
- ¹ Fr.G.H.M. Crutzen et al., *Traditie en vernieuwing. 125 jaar Brand*, Wijlre 1996, p. 28, 53.
- ¹ Van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen*, p. 64-65, 69-70. P.A. Tempelaars, 'Coopbrouwers en huysbrouwers te Etten-Leur in de 16e-18e eeuw', in: *Jaarboek oudheidkundige kring De Ghulden Roos, Roosendaal*, no. 16 (1956), p. 11-19.
- ¹ Crutzen, *Traditie en vernieuwing*, p. 22.
- ¹ Franquinet, 'Iets over het bier', p. 126-127.
- ¹ W.A. Bachiene, *Beschrijving der Vereenigde Nederlanden*, deel 4, Amsterdam/Utrecht 1777, p. 522.
- ¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 137, 203; Regionaal Archief Eindhoven, Archief familie Coovels, inv. no. 1337; Stadsarchief Rotterdam, Archief van het Rotterdamse Brouwers- en Azijnmakersgilde 1670-1830, inv. no. 13.
- ¹ Noord-Hollands archief, Archief bierbrouwerij 't Scheepje te Haarlem, inv. no. 197.
- ¹ Lacambre, *Traite complet*, p. 372-374.
- ¹ Renate van de Weijer, 'Brouwersgerei in Brabant. De conjunctuur van het bier (1700-1940), in: *Merckenswaert. Jaarboek 1994 heemkundekring 'Weerderheem' Valkenswaard*, p. 54-79, hierin p. 65.
- ¹ Universiteit van Amsterdam, Collectie handschriften, XIII G 1, p. 137, 203; Van Lis, *Brouwkunde*, p. 24,99; Regionaal Archief Eindhoven, Archief familie Coovels, inv. no. 1337. Volgens een bijgevoegd briefje is dit laatste brouwboek uit Veghel afkomstig, maar dat blijkt niet uit het stuk zelf, dat geschreven is door ene Willem Dassen in de periode 1766-1770.
- ¹ Ad van Moolenbroek, 'De geschiedenis van de Dommelsche bierbrouwerij. Nieuw licht op het land der Sniedersen', in: *Merckenswaert. Jaarboek 1994 heemkundekring 'Weerderheem' Valkenswaard*, p. 8-30, hierin p. 14, 27.
- ¹ Antoon Swinkels en Peter Zwaal, *Bavaria. Biografie van een brouwerij en een familie uit Lieshout*, Lieshout 2008, p. 60.
- ¹ Van de Weijer, 'Brouwersgerei in Brabant', hierin p. 60; vgl. P.A. Tempelaars, 'Bierbrouwers in de 19e eeuw. Etten-Leur en omgeving', in: *Jaarboek oudheidkundige kring De Ghulden Roos, Roosendaal*, no. 15 (1955), p. 128-136, hierin p. 129.
- ¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 75.
- ¹ H. Blink, 'Bierbrouwerijen en bierhandel in Nederland. Historische en hedendaagsche opmerkingen', in: *Vragen van den dag*, jaargang 15 (1900), p. 81-95, hierin 81-82; geciteerd in: Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 43-44.
- ¹ Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 49.
- ¹ Philips, *Mestreechs Aajt*, p. 61; vgl. *De locomotief* 2-5-1890.
- ¹ Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 47; Van de Weijer, 'Brouwersgerei in Brabant', p. 77.

¹ Gerard Velders, 'Mijn wieg was een bierkratje', in: *PINT nieuws*, jaargang 21 nr. 125 (september 2001), p. 11-13. Velders rekent met ankers van 20 liter, maar 35 liters is waarschijnlijker, te oordelen aan de storting. De jaarlijkse productie rond 1880 lag dan op ca. 2700 hectoliter, aardig meer dan de gemiddelde Brabantse dorpsbrouwer.

¹ Henk Muntjewerff, 'De kunst van het bierbrouwen door zes generaties Smits te Breda (1807-1968), een industrieel erfgoed', *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 57 (2004), p. 231-318, hierin p. 271-273, 281, 307.

¹ Van de Weijer, 'Brouwersgerei in Brabant', p. 65; Bert van de Wiel (red.), *Dommelen, 't is mer dè ge't weet*, Hapert 1980, p. 106.

¹ Tempelaars, 'Bierbrouwers in de 19e eeuw', p. 133; Brouwboek in collectie familie Corman, Vlijmen.

¹ Collectie Stichting Stoombierbrouwerij De Keyzer N.A.Bosch, Maastricht.

¹ Collectie Stichting Stoombierbrouwerij De Keyzer N.A.Bosch, Maastricht. Een paar eigenaardigheden in het recept zijn gecorrigeerd: in het recept is sprake van 27 hectoliter, maar dat zou een heel lage efficiëntie betekenen. Hier is daarom uitgegaan van 27 ton van 155 liter. Als kooktijd wordt in het origineel ook wel negen uur genoemd.

¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 63; Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 51.

¹ Linssen, *Verandering en verschuiving*, p. 297.

¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant* 5-2-1906; *Het nieuws van den dag* 8-8-1912.

¹ Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 105.

¹ *Rotterdamsch nieuwsblad* 21-7-1906.

¹ *Tilburgsche courant* 31-3-1892; *Nieuwe Venlosche courant* 24-4-1923, 5-7-1924; <http://www.trappistbeer.net>.

¹ Het Utrechts Archief, Archief Franciscanen Nederland inv. no. 1637, 2155; Gerard Velders, 'Brouwerij Paters Kapucijnen', in: *Kringnieuws van de Kring 'Vrienden van 's-Hertogenbosch'*, jaargang 28 nr. 4 (juli 2002), p. 15-17; vgl. <http://dossierhop.nl/verlorenbieren44/>.

¹ Jol, *Ontwikkeling en organisatie*, p. 63.

¹ Buiten, *Bier*, p. 18.

¹ Tempelaars, 'Bierbrouwers in de 19e eeuw', p. 130.

¹ Crutzen, *Traditie en vernieuwing*, p. 71-77; Buiten, *Bier*, p. 9-10.

¹ Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 115; vgl. *Telegraaf* 12-2-1935.

¹ Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 116; vgl. *Haagsche courant* 5-12-1919; *Twentsch dagblad* 6-1-1920; *De Zuid-Willemsvaart* 26-6-1920.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 164; Van Dun, *Acht eeuwen uit een goei vat*, p. 76-77; Van de Weijer, 'Brouwersgerei in Brabant', p. 69.

¹ *Telegraaf* 12-2-1935.

¹ *Nederlandsche Staatscourant* 21-8-1926.

¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 75; Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 151.

¹ Van Moolenbroek, 'Geschiedenis van de Dommelsche bierbrouwerij', p. 44-46.

¹ Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 119, 161, 166.

¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 155-156; *Telegraaf* 12-2-1935.

¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 83-88; Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 201-204.

¹ Crutzen, *Traditie en vernieuwing*, p. 85-95. Interessant is dat de schrijver van dit gedeelte van het boek niet lijkt te beseffen waar die omzetsijging vandaan komt.

¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 88; Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom, brouwboek 1933-1947. Ook de trappisten van Koningshoeven hadden naar verluid last van oud bruin: 'Zo rond de oorlogsjaren brachten de grotere commerciële brouwers oud bruin op de markt. Dat bier werd door de consument vereenzelvigd met ons bier. De omzet liep dan ook flink terug. Wij zijn toen begonnen met het maken van pils.' *Leeuwarder courant* 23-8-1986.

¹ *De grondwet* 21-4-1938.

¹ Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Archief Bierbrouwerij De Kroon te Oirschot, inv. no. 8.

¹ F. Kurris, *Van brouwerij tot bierglas*, Doetinchem 1943, p. 25.

¹ Buiten, *Bier*, p. 11; Crutzen, *Traditie en vernieuwing*, p. 95-96; Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 52.

¹ Tempelaars, 'Bierbrouwers in de 19e eeuw', p. 130; Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 272-275; Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 60, 86.

¹ *Algemeen Handelsblad* 1-5-1940; *Het volk* 5-4-1941.

Hoofdstuk 14

¹ *Telegraaf* 15-8-1973; *Leidsch Dagblad* 6-7-1974.

- ¹ AnneMieke Schutten, *Geef mij maar een slappe whisky. Freddy Heineken, een biografische schets*, Soesterberg 2007; *NRC Handelsblad* 1-8-1992; *De Volkskrant* 15-10-2011.
- ¹ *Het vrije volk* 14-9-1974; *De Volkskrant* 15-10-2011; *Misset Horeca* 2-6-1978, p. 53.
- ¹ *NRC Handelsblad* 1-8-1992.
- ¹ Van der Woude, *Geloof in de brouwerij*, p. 140-150.
- ¹ Stadsarchief Rotterdam, Archief Oranjeboom, brouwboek 1933-1947; Regionaal Archief Dordrecht, Archief De Sleutel, inv. no. 179.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 203.
- ¹ Zwaal, *Amstel, het verhaal van ons bier*, p. 122.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 238-240; *Limburgsch dagblad* 25-5-1950, 25-9-1950, 28-9-1950.
- ¹ Films 'De Gelderse Vallei' (1929) en 'De Zuid-Hollandsche Bierbrouwerij' (1925), collectie Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum.
- ¹ Crutzen, *Traditie en vernieuwing*, p. 124.
- ¹ <http://peterzwaal.nl/interview-over-paul-huf-en-de-collectieve-reclamecampagne-het-bier-is-weer-best/>
- ¹ Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 268; Velders, 'Mijn wieg was een bierkratje'; Van Duinen, *Water wordt een feest*, p. 165.
- ¹ Bureau Historion, *Oranjeboom, 325 jaar biertraditie*, Den Bosch 1995 (intern rapport), p. 75-83; Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 269-276.
- ¹ *Telegraaf* 23-1-1965.
- ¹ Historion, *Oranjeboom*, p. 84.
- ¹ Historion, *Oranjeboom*, p. 86-88; *Het vrije volk* 2-6-1978.
- ¹ Vgl. *Provinciaal Zeeuwse Courant* 26-2-1983.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 320-325; *Misset Horeca* 2-6-1978, p. 40-45.
- ¹ Buiten, *Bier*, p. 19.
- ¹ Sluyterman en Bouwens, *Heineken: 150 jaar*, p. 336-343.
- ¹ *Het vrije volk* 23-12-1967.
- ¹ *Het vrije volk* 30-1-1974; *Limburgsch dagblad* 31-1-1974.
- ¹ *Telegraaf* 1-10-1974; Volkers, *Wandelen over de bierkaai*, p. 109; Van Schaik en Volkers, *Ontdek de bieren van Amsterdam*, p. 150.
- ¹ *NRC Handelsblad* 7-4-1978.
- ¹ *Het vrije volk* 2-6-1978, 2-11-1978; <http://altforst.info/verleden/index.php/bedrijven/kikvorsch>.
- ¹ *Limburgsch dagblad* 23-11-1974, 1-11-1977; *Leeuwarder courant* 7-10-1976; *Het vrije volk* 28-10-1977.
- ¹ <http://www.pintbbf.nl/informatie-bokbierfestival/geschiedenis>.
- ¹ *Leidse courant* 25-10-1980, *De Waarheid* 14-11-1980, 3-12-1980.
- ¹ Swinkels en Zwaal, *Bavaria*, p. 438-442; *De Tijd* 6-11-1969; *Limburgsch dagblad* 8-9-1983; *Leeuwarder courant* 23-8-1986.
- ¹ *De Tijd* 6-11-1969; Jef van den Steen, *Trappist*.
- ¹ *Het vrije volk* 7-5-1981; *Limburgsch dagblad* 28-5-1983.
- ¹ *Limburgsch dagblad* 28-5-1983; *Telegraaf* 31-12-1985
- ¹ *Nieuwsblad van het noorden* 27-2-1985, 4-12-1985.
- ¹ *Nieuwsblad van het Noorden* 9-10-1981; *Goudsche courant* 4-6-1983; *Telegraaf* 31-12-1985; vriendelijke mededeling over het gemberbier: Marco Daane.
- ¹ *Goudsche courant* 7-3-1987; *Leeuwarder courant* 12-10-1985, 11-7-1987; *Limburgsch dagblad* 9-7-1988; zie ook cambrinus.nl.
- ¹ *Het vrije volk* 29-8-1986.
- ¹ Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 147.
- ¹ *Leeuwarder courant* 10-4-1982.
- ¹ Jansen, *Geografie van de smaak*, p. 147.
- ¹ *Leidsche Courant* 11-12-1986; *Het vrije volk* 26-6-1987; *De Telegraaf* 8-6-1991.
- ¹ *Het vrije volk* 23-9-1989; *Leidsch Dagblad* 14-7-1990.
- ¹ *Het vrije volk* 2-11-1989.
- ¹ *Leidsch Dagblad* 17-9-1993; *Nieuwsblad van het Noorden* 18-9-1993.
- ¹ *Nieuwsblad van het Noorden* 6-10-1989.
- ¹ *Limburgsch dagblad* 20-12-1990.
- ¹ *Leeuwarder courant* 8-8-1991.

¹ *Nieuwsblad van het noorden* 2-11-1988; *Limburgsch dagblad* 16-11-1994; Luuk Sengers, 'Bier!', in: *Quote* 31-5-1996; Sander van Werkhoven, 'Amberbieren geliefd aan de tap', in: *Misset Horeca* 22-8-2000.

¹ *Telegraaf* 19-9-1994.

¹ Van Schaik en Volkers, *Ontdek de bieren van Amsterdam*, p. 144;

<http://www.europeanbeerguide.net/hollintr.htm>; <http://nos.nl/artikel/2042938-nederland-streeft-belgie-voorbij-qua-aantal-bierbrouwers.html>.